

EÖTVÖS JOZSEF

VÁLASZ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF AKADEMIKUS
OPPONENS VÉLEMÉNYÉRE

Azt hiszem, tudományos munkát s általában, bármiféle alkotó tevékenységet nem érhet nagyobb megbecsülés, mint a bírálat alapossága, elvi távlatokba és részletproblémákba hatoló következetessége. Ugyanezek miatt érzem megbecsülőnek opponensem, TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF akadémikus bírálatát is, — habár főtézisével és számos mellék-megállapításával vitába kell szállnom. Megbecsülést látok abban is, hogy opponensem egy terjedelmes, 72 oldalas tanulmányban foglalkozott könyvemmel.

Vitámban három csoportba akarom osztani azt a gazdag anyagot, amit opponensem munkája felszínre hozott. Az első csoportba tartoznak azok a megállapítások, melyeket az Eötvös-probléma jelentős továbbfejlesztéseként tekintek. A második részt képezze az a tézis, melyet TURÓCZI-TROSTLER az én egyik tézisemmel szemben felállít; végül, a harmadik csoportban foglalom össze azokat a részletkérdéseket, melyekkel szintén vitatkozni kívánnék.

Kezdem opponensemnek azokkal a megállapításaival, melyek továbbfejlesztik az Eötvös-kérdést, s új, eredeti gondolatokat tartalmaznak. Ilyen pl. a Goethe-hatás kérdése is, valamint a Byron-kérdés. Ezek közül legalább is az elsőnek megoldását, — magától opponensemétől várnám, — ő erre a leg-hivatottabb. Módszertani kérdésként akarom megemlíteni, hogy a hatás-vizsgálás *bizonyos formáját* továbbra sem tartom idejétmúltnak. A továbbiakban még foglalkozni fogok opponensemnek azzal a kritikájával, hogy a polgári hatás-kutatók csapdájába kerülök. Most csak arra kívánok rámutatni, hogy a mi irodalomtörténetünknek nem utolsó sorban nagy áramlatok, elméletek, ars poeticák, költői iskolák, stb. kibontakozásával, kisugárzásával is foglalkoznia kell. Nyilvánvaló, hogy amikor Goethe, vagy Byron kisugárzásával foglalkozunk, nem holmi kisfilológiai hatáskutatást végzünk, hanem egy egy nagy, világnézeti, illetve esztétikai áramlatnak tovaterjedésével foglalkozunk, — áramlattal, melynek nagyonis jelentősek a történelmi-társadalmi forrásai. És ennél a vizsgálódásnál a szövegfilológiai munkának a legszorosabban össze kell kapcsolódnia a világnézeti és esztétikai elemzéssel. Tárgyi okok miatt én a Goethe- illetve Byron-hatás érvényesülését nem dolgozhattam ki. Meg vagyok győződve róla, hogy a byronizmus történeti feldolgozása irodalmunkban

előbbreviszi az Arany János-kutatást, de fontos adalékokat szolgáltat majd Gyulai Pál, Arany László stb. bizonyos műveinek megértéséhez is, — hogy Petőfi Felhők-korszakának megértéséről ne is beszéljünk. Kíváncsún tartom a Goethe- és a Byron-kérdés általános megvizsgálását, — és meggyőződésem, hogy az Eötvösre vonatkozó megállapítások *összhangban lesznek* a könyvemben kialakult Eötvös-kép fővonásaival.

Fontosnak érzem Turóczi-Trostler akadémikusnak azt a megállapítását is, hogy Horváth Mihály 1841-es tanulmánya részes Eötvös Dózsa-regényének kialakulásában. Ezt a gondolatot érdemes lenne felhasználni egy olyan kutatás alapjául, mely a Dózsa-téma fel-felbukkanásaival foglalkoznék a reformkorban. Kölcsey becsületes és haladó szavai Dózsáról, egymagukban még nem magyarázhatják meg azt a Dózsa-érdeklődést, mely a reformkorban Sárositól Eötvösön át Petőfiig megnyilvánul. A Dózsa-motivumra egyébként Bisztray Gyula kritikai kiadása tartalmaz érdekes, új adalékokat, melyekre most nem lehet kitérni. De nyilvánvaló, hogy a reformkori — sőt, a későbbi — Dózsa-tematika forrását a Horváth Mihály-tanulmányban kell keresnünk.

Perdöntőnek érzem opponensem egy másik észrevételét is, amikor ő A falu jegyzője Völgyesyjének modeljét Kölcsey önarcképszerű Andaházyjában, a Vadászlak fiatal megyei alügyészában találja meg. Az az egyébként helyes irodalomtörténeti sejtés, hogy Völgyesy alakja és Kölcsey egyénisége közt valami kapcsolat van: így szövegszerűen bizonyíthatóvá válik. Ezt a kérdést is ki kellene dolgoznia a részletkutatásnak.

Nem akarok kitérni opponensem néhány olyan élesszemű észrevételére, aminő pl. az Eötvös—Bajza ellentét, vagy A falu jegyzője jelentőségének olyan megérttetése, mely a „nemzeti szükségletek kielégítésére” hivatkozik. Ezekben is, akár a fentiekben, az Eötvös-téma továbbfejlesztését látom, és örülök, hogy munkám adhatott erre alapot.

Nem kívánok mentegetődni, amiért a Goethe- és Byron-hatás, a Horváth-tanulmány, a Bajza-kérdés, stb. nem nyertek munkámban alapos megvilágítást. Arra sem kívánok hivatkozni, hogy nagy részlettanulmányok, a kérdéseket egészükben, történeti fejlődésükben feltáró monografikus munkák tanulságaiból lehetett volna csak gazdaságosan merítenem. Elvégre, az Eötvös-kutató kidolgozhatná a magyarországi Goethe- vagy Byron-hatás egy részletét is. (Persze, kérdéses, lehet-e eredményes az ilyen részletmunka, az egész hatásfolyamat ismerete nélkül?) De nem hiszem, hogy az Eötvös kutatásnak azon a fokán, melybe monográfiámba belekezdtem, ez megvalósítható lett volna.

Legyen szabad itt megemlítenem: nem érzem egészen méltányosnak azt, ahogyan opponensem napirendre tér a feladataim olyan nehézségei felett, melyeket, talán mégis sikerült valamennyire leküzdenem. Elismerem, a Goethe- és Byron-probléma mellett még foglalkoznom kellett volna a Heine-, a Lamartine-, a Musset-problémával, a nagyönis fontosnak látszó Vajda Péter-

kapcsolattal, a Petrarca-utalások jelentőségével, az egyébként vitatható Dickens-párhuzamosságok kérdésével, melyeket egyidőben szintén emlegettek stb., stb. De ne feledjük: megoldásra vártak az ezeknél fontosabb kérdések is. Hogy csak egy példát említsek: ki kellett dolgoznom az összefüggéseket Eötvös írói és politikusi, jogászai működése között. Meg kellett világítanom kapcsolatait a centralista körrel, — s magának ennek a centralista körnek működését, a Szalay-féle Pesti Hírlap irányát, s kapcsolatát A falu jegyzőjével, vagy a Dózsa-regénnyel, — ki kellett kutatnom az Uralkodó Eszmék hátterét, melyet a jószemű Halász Imre is csak sejtett, s melyre felvilágosítással csak az Eötvös-kutatásban eddig nem ismert müncheni vázlat szolgálhatott. Mi több, a eddigi, ún. pozitivistá monográfiákat, a Ferenczi-félét és a Vojnovich-félét is lépten-nyomon korrigálnom kellett, annyi volt bennük a pontatlanság. Csak két példát említek: Eötvös külföldi utazásának időpontját a Waldapfel-kiadta, Szemere-tárbeli levelek, és Trefortnak az Eötvös-kutatásban eddig fel nem tárt, kéziratok naplója alapján újból kellett meghatározni — szemben Ferenczi és Farkas Gyula teljesen pontatlan adataival. A Vojnovich-kiadás adatait pedig még olyan részleteknél is fenntartással kellett fogadnom, mint pl. A zászlótartó c. költemény dátuma, melyet ő 1863-ból származtat, holott épp a birtokában volt, és általa nyilvánosságra nem bocsátott jegyzetkönyv tanúsága szerint a költemény a 30-as—40-es évek fordulóján született meg. Vojnovich pl. mit sem tud a „Teendőink” c. cikksorozatról, mely pedig a Reformnál is fontosabb és így tovább.

Munkámban úgyszólván semmiféle monográfikus *részletkutatásra* nem támaszkodhattam. Az opponensem által említett szakirodalom javarésze: Eötvös műveinek, működésének megértéséhez kevés támpontot nyújt. Kivételt csupán Eötvös közoktatási alkotómunkájának feldolgozása képez. Hajdu János kitűnő monográfiája, és Andics Erzsébet átfogó elemzése is etéren valóban hathatós segítséget nyújtottak. Igaz, hogy ugyanakkor Eötvös második, s talán még tanulságosabb miniszterségének munkássága eddig feldolgozatlan. Ezt a feladatot csak külön, terjedelmes monográfiában, alapos levétári kutatás után lehet megoldani. De legyen szabad megkockáztatnom azt, hogy e kutatások gazdagítani, elmélyíteni fogják, nem pedig lényegesen megmásítani a könyvem nyújtotta Eötvös-képet. Hisz azok a lépten-nyomon előbukkanó új adatok is, melyek Kemény G. Gábor és Bikácsi László kutatásaiból legújabbban származnak, pl. a nemzetiségi kérdés, vagy az ultramontán-ellenesség területén, összhangban maradnak a kezem alatt lévő adatok nyomán kialakított Eötvös-portréval. Külön akarok utalni a centralisták kérdésének politika-történeti kidolgozatlanságára, mely ugyancsak megnehezítette feladatomat, s önálló kutatásra kényszerített olyan területen, mely pedig nem szakmám. Ezen a téren még mindig csak Beksics Gusztáv nem teljes könyvére támaszkodhatunk; Zayzon Sándor tanulmánya igen szűk körben, a megye-kérdés körében mozog, s hozzájárulhat annak a tévhitnek elterjedéséhez, mely szerint a centralisták

működése kimerül a megye-ellenességben, a központosítás követelésében. Szekfü Gyula érdekes fejtegetései a Forradalom utánban, előtérbe állítják ugyan a szabadság-gondolatot és az egyesülési jog eszméjét, de érthetetlenül-mellőzik a kapitalista jövővel foglalkozó írásokat, s Lukács Móricz előadása, illetve tanulmánya mellett Trefort és Csengery talán fontosabb cikkeire nem fordítanak figyelmet e téren. Pedig csak a P. H. anyagának megvizsgálása nyújthatja magyarázatát Eötvös értelmiségi rokonszenvének, szociális elképzeléseinek, vagyis A falu jegyzője és a Magyarország 1514-ben alapeszméinek.

Általános megjegyzésként felelhetem tehát opponensem nem egy fejtegetésére: az extenzív teljességet magam is kívánatosnak érzem egy monográfiánál, — de e célt elérendő, fontossági sorrendet kell tartanunk, — még a kidolgozatlan, feltáratlan kérdések kikutatásában is.

Rátérek most feladatom második részére: TURÓCZI-TROSTLER akadémikus főtézésének elemzésére s a vele való polémiára.

Opponensem helyteleníti, hogy én ellentétet, „szakadékot” látok a 48 előtti és 48 utáni Eötvös között. Opponensem szerint egy *oszthatatlan* Eötvös áll előttünk 48 előtt és után. Mielőtt e tétel cáfolatába fognék, megpróbálom következetesen végiggondolni azt. TURÓCZI-TROSTLER tételéből következnek, hogy feltehetően a 48 előtti Eötvös is rendkívül problematikusan vélekedik a nép felemeléséről, az emberiség jövőjéről, az ország polgári átalakulásának távlatairól. És opponensem több ízben szól is Eötvös *történelmi pesszimizmusáról*, melyet ő még az egyes regények befejezéséből is kiolvashatni vél. Opponensem tételéből következnek az is, hogy Eötvös politikai pályája *már* 48 előtt az ingadozás jegyében áll. És például, opponensem le is szögezi, hogy Eötvösnél *permanens* világnézeti válságot lát, — válságot, mely osztályhelyzetéből származik, osztályhelyzetből, mely csupa konfliktus-lehetőséget tartogat Eötvös számára.

De, ha *mindez* így van: teljességgel érthetlenné válnak Eötvös életművének azok a jelenségei, vonásai, melyek őt hozzánk leginkább közelítik. Mert kérdezhetjük: *miért mutatja be Eötvös a nép helyzetét vérlázítóan embertelennek* (gondoljunk A falu jegyzője statáriális jelenetére) *48 előtt*, és miért idillinek 48 után, holott ez a helyzet a jobbágyfelszabadítás ellenére sem változott lényegesen? Miért látja meg az ír nyomor gazdasági okait 48 előtt, — és miért keresi az alföldi nép erkölcsi „romlásának” okait a szegénység helyett inkább a vallástalanságban, a hatvanas években? Miként lehetséges, hogy Eötvös, aki a vármegye ellen oly kíméletlenül harcolt 48 előtt, — közvetlenül megfutamodása után amiatt sajnálkozik, hogy Magyarországon „*minden közhatalom és igazgatás eszközei gyűlöletessé*” tétettek, — amikor pedig ő maga is ugyancsak hozzájárult gyűlöletességük megmutatásához? Hogyan lehet összeegyeztetni az ország polgári átalakulásaért oly következetesen küzdő Reformot és Teendőinket — az összbírodalmi gondolatot elfogadó *Garantien-*

nal és *Gleichberechtigung*gal? Hogyan lehet összegeyztetni a népforradalom jogosságát mégis csak elismerő Dózsa-regényt, — a koleralázadást *csak* visszaszító színekben bemutató Nővérekkel? Hogyan lehet összegeyztetni a *Bucsu* Eötvösét a 48 utánival, aki amiatt panaszkodik, hogy „1806 óta nem történt semmi, hogy az eddig csak mechanikus együttlét (t. i. a Habsburg-monarchia országainak együttléte) organicus egységgé váljék”, és: „*A birodalmi patriotizmusnak még támadnia kell*”. Ugyancsak különbözhetik a reformkor patrióta Eötvösétől az az Eötvös, aki — habár átmenetileg — a birodalmi patriotizmus „feltámasztásán” töpreng. Vagy állítsunk szembe két idézetet, melyek ugyancsak szemléltetik a 48 *előtti* és *utáni* Eötvös ellentétét. Az első, Eötvös kiadatlan jegyzetkönyvéből származik, a 30-as 40-es évek fordulóján: „Ott, hol mondhatja szabad vagyok, ott hazáját fogja találni minden ember. Van egy közhazája minden emberi szívnek, melyhez vágyódva feldobog: a szabadság! Csúnya a zsarnokság, de fortélyos elnyomás még undokabb. Egyre legalább joga van a nemzetnek, hogy ha szabadságától megfosztatik, az nyilván mondassék ki.” Állítsuk most szembe ezzel a szabadság-eszméért rajongó idézettel, melyhez hasonlót még *nem egyet* találhánk 48 előtt, a *megfutamodás után* írott ugyancsak kiadatlan Müncheni vázlat egy mondatát: „Korunkban sok *szerencsétlenségnek* vagyunk tanúi... S ha mindennek okát vagy jobban mondva alkalmát tekintjük *és azt tagadhatatlanul a szabadság és egyenlőség körüli eszmék létesítésére tett törekvésekben találjuk*, az emberbarát-nak szívét aggodalom tölti el s úgy látjuk *mintha ezen eszméknek nem kellene realizáltatniok soha e világon*, s mintha az idő nem lenne távol, melyben az emberek hamarosan *le fognak mondani e fényes ideálokról*, mely őket csak *szerencsétlenséghez* vezették.” (Kiemelések tőlem. S. I.)

Nem lennék igazságos, ha e 48 utáni idézetekhez hozzá nem tenném, hogy Eötvös csak átmenetileg vallott ilyeneket. Világnézeti válságának mélypontja, 48 előtti elveivel való legteljesebb szakítása, a Müncheni vázlatban figyelhető meg. Még az Uralkodó Eszmék is előrehaladás ebből az állapotból, mert ott Eötvös legalább elfogadja a szabadság-eszmét, ha az egyenlőségét feladja is. Mi több, Eötvös Solferino után szakít az összbírodalmi gondolattal, s a 48-as törvények talajára áll. De ennek ellenére, lehetetlen észre nem vennünk, hogy *szöges ellentét* van a 48 előtti és 48 utáni Eötvös között. Eötvös 48 után csak fokozatosan jut el odáig, hogy legalább *egy részét* *vallhassa* ismét, az ifjúságában vallot elveknek. És ha opponensem a fenti adatok nem győznék meg, hadd mutassak rá arra, hogy a 48 előtti Eötvös magasrendű, kritikai realista művészetének — csak halovány nyomait lelhetjük fel 48 után, még legjobb darabjaiban, a novellák egyrészében is!

Mielőtt opponensem ellentételének behatóbb cáfolatába kezdenék hadd térjek ki bizonyító érveinek megvizsgálásába. Opponensem egyik érve amellet, hogy Eötvös *már* 48 előtt is ingadozó, pesszimista, hogy permanens válságban él: regényeinek befejezése, mely szerinte a Karthausi óta „hát-

rálással, vagy visszavonulással, vagy megfutamodással” zárul. Szerinte a mégis fellelhető optimista záradék úgy viszonylik az egész műhöz, mint Az Ember Tragédiája végmondata, — magához a Tragédiához. Sőt, Eötvös-nél e záradék, ha lehet, még váratlanabbul ér bennünket.

Opponensemnek ezzel a felfogásával egyáltalán nem érthetek egyet. A Karthausi nagy reménnyel, optimista távlattal zárul. A regénynek nem a megfutamodás a végtanulása. Gusztáv, kolostorba vonul ugyan, — de ott végig-gondolva életét. *rátalál* a keresett útra, s már megbánja visszavonulását. Késő bánat ez, hisz nemsokára meg kell halnia. De a magány ráébreszti őt az igazságra, és reményt támaszt ha nem is a saját, de az emberiség jövőjét illetően. Eötvös a regény é befejezésével épp a Gusztáv életmódja *ellen*, — de ugyanakkor a felismerte életcélok követése *mellett* kíván mozgósítani. „*Oh, s az emberi nem el fogja érni magas célját!*” — ime, a Karthausi végtanulása. De ez a tanulság szorosan a regényből, a helyes útra ha mégoly későn, *de rátalált* Gusztáv felismeréséből fakad.

Optimista, a mi jelenünk felé táruló A falu jegyzője záróképe is, az átalakult, megújódott magyar táj látomását megmutató. És ennek a képnek nem mond ellen az, hogy Viola meghal, Tengelyi pedig gyümölcsfákat ápol a regény befejezésében. A falu jegyzője befejezését sokan vitatták már, Eötvös kortársai közül is. De hisz a befejezés hangulatát meg kellett szabja az, hogy a regény létrejötté idején a feudális viszonyok még változatlanul fennáltak. De bele játszhatott Tengelyi rezignációjának ábrázolásába a visszavonulás is, melyre a centralisták 1845-ben, az ellenzéki egység érdekében kényszerültek. Arról azonban szó sem lehet, hogy Eötvös a regény befejezésével a megye-ellenes harcnak fűj takarodót.

Eötvös regényei nem a meghátrálás ideológiáját fejezik ki, — még a Dózsa-regény sem, pedig ott Lőrincz alakja ugyancsak megtörik. De Eötvös még itt is a szubjektíve helyesnek látott utat jelöli meg, s bízik a jobb jövőben, az igazság érvényesülésében. „Várd be a jövőt — mondja Lőrincz Szaleresi-nek — s látni fogod, hogy e síma út a bűnöst csak vesztéhez vezet!” — „Várd be a jövőt Szaleresi Ambrus s az meg fog bosszulni elleneid fölött. A legigazságosabb ügy, a legjobb ember legyőzethetik az élet küzdelmei között; de kik azt legyőzők, nem fogják élvezni diadalukat.” *V a j j o n a m e g h á t r á l á s a t ö r t é n e l m i p e s s z i m i z m u s s z a v a i e z e k?* És a Szegénység Irlandban is a jövő micsoda reményteljes megidézésével zárul: „az ember, bármily gátak állíttassanak elébe, szükségeit végre mindig eléri. Mikor, hány század után? — ki tudja ezt! De hogy el fogja érni, hogy késő ivadékainkra jobb napok várnak, teljes meggyőződés. Az emberi nemet nem tarthatja fel senki haladásában. Bármí dühöngve rohanjon az egyes folyam a tenger dagálya ellen, a lassan emelkedő végre visszanyomja ellenét, s medrébe el fogja önteni árait.” Ez a valóban fenséges körmondat, melynek kiszélesedése ritmikailag is oly híven érzékelteti a lassan emelkedő tenger, — a nép. —

látomását : ez a mondat is vajjon történelmi pesszimizmust, permanens válságot, meghátrálást fejez-e ki?

Keserőséget, fájdalmat, panaszt nem egyszer láthatunk a 48 előtti Eötvösnél, — de ez mindig csak a haladás áhításából, s a haladásellenes erőkkkel való összeccsapások sérüléseiből származik. Mind 1847-ig, Eötvösnél töretlen, fölfelé emelkedő vonalat láthatunk : a Karthausitól kezdve, Eötvös következetesen harcol a feudális Magyarország ellen, tanulmányban, cikkben, jogászai munkában, regényben, színdarabban és költeményben egyaránt. Opponensem ellenvetését tehát nem tudom elfogadni.

Hangsúlyozva könyvemben kifejtett felfogásomat, hogy Eötvös, valamint a centralista csoport tevékenységének csúcspontját 1847-ben látom, elismerem, hogy a 48 utáni Eötvösnek megvannak csírái a 48 előttiben is. Eötvös e fordulatát nem holmi csoda művének tekintettem, s egy teljes fejezetet fordítottam az előzmények megmutatására. Éppen ezért nem érzem jogosnak opponensem megjegyzését, mintha az én elemzésem szerint a „rég haladó Eötvös hirtelen átcsapott volna egy reakciós Eötvösbe.” Hisz idézem Eötvös egy 1848 febr. 28-iki levelét Széchényihez, melyben azt írja : „*Lehet-e a viszonyokon segíteni? az egészen attól függ, követni akarja-e az uralkodó ház eddigi (t. i. reakciós, abszolutista) irányát.* Ha igen, akkor hozzám hasonló emberek legfeljebb visszavonulhatnak, s a dolgok vezetése Kossúth s társai kezében marad.” Azt hiszem, a hét hónappal későbbi események ebben a levélben már valósággal bennfoglaltatnak. Azt is bőven kifejttem könyvemben, hogy a forradalomtól való kétségtelen félelemtől döntőbb oka volt Eötvös megfutamodásának : felfogása a nemzetiségi kérdésben és a monarchia fennállásának kérdésében. Ezt, valamint vívódásait számos levél, naplórészlet, stb. felhasználásával illusztrálom.

De ha mindez így van, kérdezhetné opponensem, miért nem fogadom el az ő tételét, miért nem szüntetem meg az éles határvonalat a 48 előtti és utáni Eötvös között?

Eötvösnek 48 előtt túlnyomórészt haladó, feudalizmus-ellenes magatartásában ott rejlenek 48-tól kezdődő válságának csírái. *De ezek a csírák nem vezetnének szükségszerűen szeptemberi megfutamodásához.* Eötvösnek 1848 szeptemberében választása nyílik arra, hogy továbbjuthasson. Ezt az alkalmat nem tudja megragadni. Nem pusztán arról van szó, hogy Eötvös ingadozott, 1848 szeptemberében. Hanem arról, hogy az új helyzetet elfogadni nem tudta, — nem volt képes továbblépni a maga liberális, reformista szemléletéből. És az, hogy akkor, abban a helyzetben továbbjutni nem tudott, — v i s s z a c s u s z á s t is jelentett, — és válságot, mely a Müncheneri vázlatban, az Uralkodó Eszmékben és a két németnyelvű röpiratban nyer kifejezést. És amikor ezt leszögezem, azt is hangsúlyozni kívánom, hogy a 48 előtti Eötvösben a továbbjutás lehetőségei is megvoltak. Nagyobb mértékben, mint akár Széchényiben. akár Kemény Zsigmondban. akikhez már 1847 végén közeledett.

Ez volt röviden összefoglalva az a tétel, melyet disszertációmban kifejtettem s melyet opponensemmel szemben változatlanul fenntartok.

Rétérek most opponensem egyéb ellenvetésére, melyek sorában elsőnek a romantika kérdésével kívánok foglalkozni. Opponensem hiányolja, disszertációmban a „magyar történeti romantika exakt megvilágítását” a Dózsa regénnyel kapcsolatban. Ez, úgy érzem, némiképp ellentétben van azzal a megítéssel, melyet a Dózsa-regényben a magyar realista történelmi regény első példáját látom. Behatóbban szeretnék azonban vitázni opponensemnek azzal a véleményével, hogy a „fiatal Eötvös és Szalay érzelmes, világfájdalmas romantikáját mint külön személyhez, testhez szabott romantikát” kiemelem az „átfogó magyar romantikából,” s szembeállítom velük, sőt „lefokozom” a fiatal Vörösmarty és Jókai romantikáját. A magyar romantika kérdéseit mielőbb tisztáznunk kellene, — persze, a mostani alkalom ezt nem teszi teljességgel lehetővé. Disszertációmban annak megmutatására törekedtem, hogy a romantikának különféle típusai találhatók meg irodalmunkban. Kétségtelen, hogy a fiatal Vörösmarty romantikájában megtalálhatók nemesi szemléletvonások — ebben én, az adott történelmi helyzetben, semmi „lefokozót” nem látok — és az is kétségtelen, hogy Eötvösök romantikus korszakát az a konfliktus telíti tartalommal, mely az ő haladó, felvilágosodott-liberális eszméiségük és egyrészt a *feudális valóság*, másrészt a *nyugaton már megvalósult kapitalizmus valósága* közt jön létre. Eötvösök nem menekülnek e konfliktus elől a romantika álmai, illúziói közé, — hanem a világfájdalom legkülönféle változataiban élik át ezt a konfliktust. Romantikus korszakuk legtipikusabb érzésszállapota: az illúzióvesztés fájdalma (ld. Gusztáv, Armand, Arthur, stb.) Azt hiszem, nem holmi „testreszabott” romantikát akarok szerkeszteni: amikor rámutatok arra, hogy Eötvös és Szalay, akiknek romantikája nem a menekülés, hanem az útkeresés jegyében áll, útuk megleltével (ld. Kartausi végtanulsága) „kilépnek” romantikájukból, világfájdalmukból, s „be-lépnek” a kritikai realizmusba, illetve, a közéleti, a jogászai tevékenységbe. Ebben, azt hiszem, Eötvös éppúgy különbözik Vörösmartytól, mint Jókaitól. És ezeket a különbségeket, ezeket a típus-eltéréseket akkor is — sőt, különösen akkor kell számontartanunk — ha a magyar romantikát mint nagyjából egységes történeti folyamatot vizsgáljuk.

Hadd világítsam meg kissé Eötvös romantikájának különbözését a fiatal Jókaitól. — amire egyébként *könyvemben* részletesebben is kitérek. Jókai, — aki irodalmi fegyvertársa Petőfinek, — vele együtt programmszerűen folyamosodik a romantika legszélsőségesebb, „franciás” változatához, — romantikához, melynek nem elsősorban a világfájdalom, hanem inkább a hiperbólikus, a meghökkentő, a szertelen a főjellemezője. Ezzel ismét csak nem „lefokozni” kívánom a fiatal Jókait, hanem csupán emlékeztetni a Hétköznapiakra, a Nepeán-szigetre, az Egyiptusi rózsára, stb. Ne feledjük: Petőfinél épp a

Felhők körüli válságkorszakban, de később, 48-ban is: a romantikának egy sokban hasonló hiperbólikus, szenvedélyes, szertelen formáját találjuk meg (Az örült, Tigris és hiéna. A hóhér kötele, stb). Petőfinél a romantika ilyen változata *megfér* a népies-plebejus tematikával, a genreképpel, a népdallal. Mikép férhet meg? Úgy, hogy Petőfi a maga plebejus dacával, lázadásával programmszerűen választja a népi és a szélsőségesen romantikus témákat, illetve formákat, — és ezekkel is a maga plebejus lázadását, különállását, a feudális Magyarországtól való tüntető elkülönülését kívánja kifejezni. Népiesség és romantika bizonyos mértékben ugyanazt a célt szolgálják Petőfinél. Nyilvánvaló, hogy ez a romantika elsősorban funkciójában különbözik Eötvösétől, — még ha halovány filológiai egyezéseket helyenként ki is mutathatunk köztük. És a fiatal Jókai romantikája is egy új költői iskola — a Petőfi-mögé sorakozó költői iskola — merészen újatmondási igényéből született meg. A fiatal Jókai radikalizmusa — és romantikájának jellege közt: *összefüggés van*. Ugyanolyan összefüggés, aminő Petőfi radikalizmusa, — és népiessége, illetve romantikája közt. Tegyük mindehhez még hozzá, hogy a fiatal Jókai első népies novellái (Sonkolyi Gergely, A serfőző) Petőfi genreképeivel rokonok, melyek egy-egy típust, a mindennapi élet egy-egy drámai jelenetét elevenítik meg. Tehát Jókainál is összefüggés van a népies és a romantikus témák, illetve formák között. És azt hiszem, ebben minden „testreszabási” törekvés nélkül, — Eötvös és Jókai romantikájának alapos különbözését kell észrevennünk.

Mellesleg utalok most csak arra, hogy eddig meglehetősen alapossággal foglalkoztunk Jókai anekdotái realizmusával. De nem vetettünk számot azzal, hogy Jókai sokkal többet köszönhet Petőfinek, mint ahogy ezt eddig kimutattuk. Gondolok itt nem csupán Petőfi prózai stílus-újításának sugalló hatására, romantikája hősi jellegének befolyására, — hanem Petőfi genrekép-realizmusára is, melynek nyomai csaknem mindvégig megmaradnak Jókainál. Jókai sikeres írói kibontakozását elősegítette, hogy építhetett a Petőfi vetette alapon, — mégha maga az épület néhol rosszul igazodott is az alaphoz.

Ha eddig vitáztam opponensemmel, most el kell ismernem, hogy teljesen jogos a bírálata, amikor szememre veti, hogy Fáy. Petrichevich Horváthot, s általában, a Karthausi és A falu jegyzője írói előzményeit nem vizsgálom meg eléggé. Ez a kérdés behatóbb elemzést igényelt volna. Egyébként a további opponens-vélemény kapcsán még visszatérek rá. Nem értek azonban egyet azzal a hiányolással, hogy nem hasonlítom össze Eötvös kritikai realizmusát a Balzacéval, Stendhaléval, Gogoléval, stb. Nem teszem ezt, mivel ezt az összevetést nagyonis erőszakoltnak érzem, s csak lényeges különbségekre, eltérésekre tudnék mindvégig rámutatni. Ezek a külföldi kritikai realisták kortársai ugyan Eötvösnek. — de valójában alig léteznek számára. És a reformkor számára sem Stendhal a *létező* kortárs, hanem: Hugo, Sue. Ugyanez áll Gogolra is. Találtam ugyan egy motívumot a Karthausiban, mely mintha a Veszett illúziókra utalna. — de bizonytalan volta miatt disszertációmban

meg sem említem. Eötvös írói módszere, kritikai realista eljárása gyökeresen eltér a fentebb idézett írókétől.

Opponensem hiányolja, hogy nem mutatom ki, mily mértékben ismerte Eötvös már az Uralkodó Eszmék előtt az utópista szocialistákat. Disszertációmban felsorakoztatok minden rendelkezésemre álló adatot: a Szegénység Irlandban Sismondi utalását, az úo. fellelhető célzást a különböző szocialista elméletekre, a jegyzetkönyv egyik utalását, stb. Ehhez hozzátehetem, hogy megvan Eötvös könyvtárában Saint-Simon összes műveinek egy 1841-es kiadása is. De azt hiszem, ha itt most hivatkozom Lukács Móricz akadémiai előadására, a Szalaynál elég sűrűn előforduló és általam idézett saint-simonista, stb. utalásokra, a Pauperisme c. Eötvös kéziratra, valamint Trefort idézeteire (Chevalier-től és Pecqueur-tól: disszertációm bizonyító anyagát a lehetőségig teljesnek érezhetem.

Opponensem joggal veti szememre, hogy disszertációmban nem foglalkozom eléggé Eötvös műveinek stílusproblémáival. Ezt magam is éreztem, s könyvemben próbáltam is ezen a hiányosságon segíteni, — kibővíttem a stílussal foglalkozó egyik fejezetemet. Ennek ellenére, nem hallgathatom el, hogy stílusát és nyelvét Eötvös legkevésbé erős oldalának érzem. Többízben utalok arra már disszertációmban is, hogy Eötvös demokratikus szándékai, törekvései ellenére, — stílári demokratizmusnak nyomát sem találhatjuk nála. Eötvösnek nem utolsó sorban nyelve és stílusa képez korlátot ahhoz, hogy valóban népszerűvé válhassék. És Petőfi valamint Jókai stílusa, nyelve szomszédságában az övét idejétmultnak is érezhetjük. Nyelve szürkébb a Keményénél is, akinél helyenként egy-egy tömör, erdélyies fordulat, szóhasználat ad szépséget a kifejezésnek. A fiatal Eötvös stílusának kétségtelen zeneisége, verszerűsége is inkább csak arra figyelmeztet, hogy — a Vajda Péternél adódó stílusproblémákkal komolyan foglalkoznunk kell. Eötvös stílusművészete csúcának változatlanul a Magyarország 1514-bent érzem. Az alábbiakban szeretném összefoglalni az Eötvös stílusát vizsgáló elemzéseimet, s majd ezzel is zárni az opponensemnek adott válaszomat (v. ö.: Sötér István: Eötvös József. Akadémiai Kiadó 1953. 228—31. o.). (Több olyan ellenvetésre, melyek elfordulnak másik opponensemnél, Bóka László lev. tagnál is, — ez utóbbinak adandó válaszomban fogok kitérni.)